

УДК 808. 26 – 316. 4 (043. 3)

Т.В. КАПЕЙКО

ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЯ ТРАНСФАРМАЦЫЯ Ў ТЭРМІНАСІСТЭМАХ ПРЫРОДАЗНАЎЧЫХ НАВУК

Ніякая лінгвістычная тэорыя, асабліва калі яна імкнецца адлюстраваць сучасны стан лексіка-семантычнай сістэмы, не можа не разглядаць кола праблем і пытанняў, звязаных з вывучэннем тэрміналогіі.

Уласны лексічны фонд беларускай нацыянальнай мовы заўсёды з'яўляўся і з'яўляецца асноўнай крыніцай стварэння новых тэрмінаў. Пры гэтым вельмі важнае значэнне набывае семантычная дэрывацыя, сутнасць якой заключаецца ў стварэнні тэрмінаў з існуючых у агульнаўжывальнай мове слоў шляхам надання ім асаблівага тэрміналагічнага значэння. Не выпадкова акадэмік В.У.Вінаградаў у свой час адзначаў: "Паміж слоўнікам навукі і слоўнікам быту цесная сувязь. Усякая навука пачынае з вынікаў, здабытых мысленнем і мовай народа, і ў далейшым сваім развіцці не адрываецца ад народнай мовы. Нават так званыя дакладныя навукі да гэтай пары ўтрымліваюць у сваіх слоўніках тэрміны, узятыя з агульнанароднай мовы".¹

Матэрыяльнае адзінства свету, узаема сувязь прадметаў і з'яў аб'ектыўнай рэчаіснасці, з аднаго боку, і бесперапынная "цякучасць", разнастайнасць навакольнага свету, з другога, не дазваляюць чалавеку адразу ахапіць увесь свет ва ўсёй яго паўнаце, што з'яўляецца аб'ектыўнай падставай узнікнення спецыфічных сродкаў яго пазнання, у тым ліку розных тэрмінасістэм. Так, у тэрмінасістэмах прыродазнаўчых навук сярод семантычных пераўтварэнняў слова з мэтай намінацыі значнае месца належыць метафарызацыі. Змяненне значэння слоў шляхам метафарызацыі з'яўляецца крыніцай якаснага ўзбагачэння мовы, дзякуючы чаму забяспечваецца эканомія моўных сродкаў. Разам з тым гэта адзін з найбольш старажытных і эфектыўных шляхоў семантычнага развіцця слоўнікавага складу.

Многія вучоныя, пачынаючы з Арыстоцеля, звярталіся ў сваіх навуковых працах да метафары. Тайна метафары і сэння прыцягвае да сябе лінгвістаў, філосафаў, псіхолагаў, логікаў. Такая цікавасць да метафары садзейнічала ідэйнай кансалідацыі розных напрамкаў навуковай думкі, у выніку чаго з'явілася кагнітыўная навука, якая даследуе розныя бакі чалавечай свядомасці.² В.В.Пятроў заўважае: "У яе аснове – меркаванне аб тым, што чалавечыя кагнітыўныя структуры (успрыманне, мова, мысленне, памяць, дзеянне) непарыўна звязаны паміж сабою ў рамках адной агульнай задачы – здзяйснення працэсаў засваення, перапрацоўкі і трансфармацыі ведаў, якія, уласна, і вызначаюць сутнасць чалавечага розуму".³

Працэс метафарызацыі выклікаецца звычайным для носьбітаў мовы ўменнем вылучаць характэрныя якасці прадметаў ці з'яў у час назірання за навакольнай рэчаіснасцю, уменнем бачыць адны прадметы праз другія, а новыя з'явы параўноўваць са старымі, ужо вядомымі. Адзінства прымет у новых і раней вядомых паняццях з'яўляецца той падставай, дзякуючы якой і адбываецца перанос. Працэс выяўлення агульных прымет або ўласцівасцей адбываецца шляхам супастаўлення, у выніку чаго вылучаюцца з агульных прымет найбольш інфарматыўныя. Пасля гэтага ідзе далейшае фарміраванне паняцця аб'екта даследавання пад уплывам значэння агульнаўжывальнага слова, што дазваляе заўважыць нейкія дадатковыя агульныя рысы супастаўляльных паняццяў і выявіць адрозненні ў гэтых паняццях. У выніку адбываецца замацаванне выбранай адзінкі намінацыі за новым паняццем. Гэтае замацаванне суправаджаецца аддаленнем новага паняцця ад значэння агульнаўжывальнага слова.

Пераноснае значэнне моўнай метафары з цягам часу пачынае ўспрымацца як прамое. Характэрнай асаблівасцю метафары ў мове навукі з'яўляецца тое, што яна выступае ў якасці першаснай назвы абазначаемага паняцця, таму што іншай назвы ў яго няма. Такім чынам, у навуковай метафары ў адрозненне ад паэтычнай выключаецца магчымасць раўнапраўнага існавання дзвюх назваў – прамой і пераноснай.

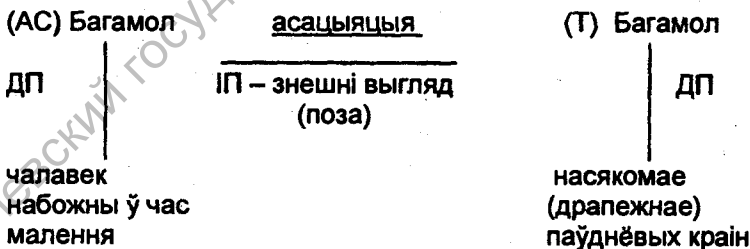
Метафарычны перанос наймення – вельмі распаўсюджаны ў шматлікіх тэрмінасістэмах від семантычных пераўтварэнняў. Мы разумеем метафару як вынік метафарычнага пераносу, а метафарычны перанос як перанос назвы аднаго паняцця на другое па падабенстве прымет гэтых паняццяў. “Найменне таго ці іншага прадмета або з’явы пераносіцца на другі прадмет ці з’яву ў выніку іх падабенства, супадзення тых ці іншых прымет, якія ў дадзены момант расцэньваюцца як істотныя. Пры метафары адзін прадмет (з’ява) прыпадабняецца да другога, прычым “вобразнасць” такога метафарычнага наймення ў розных выпадках з’яўляецца рознай”⁴.

Абавязковымі для метафарычнага ўтварэння з’яўляюцца: а) супастаўленне спецыяльнага і агульнавядомага паняццяў; б) абазначэнне спецыяльнага паняцця словам-назвай агульнавядомага паняцця. Супастаўленне ж можа адбыцца паводле адной прыметы або некалькіх прымет, як істотных, так і неістотных для спецыяльнага паняцця. Падставай для пераносу служыць інтэгральная прымета (ІП) – агульны для слова і тэрміна семантычны кампанент (А.А. Патабня называе гэту агульную прымету *tertium comparationis*). Калі дыферэнцыяльная прымета (ДП) з’яўляецца семантычным кампанентам, які адрознівае тэрмін (Т) ад адпаведнага агульнаўжывальнага слова (АС), то інтэгральная прымета кладзецца ў аснову новага наймення, таму што іменна яна выступае пасрэднай паміж аб’ектам, што перадае сваю назву, і аб’ектам тэрміналагізацыі.

Калі разглядаць тэрміны прыродазнаўчых навук, што з’явіліся ў выніку метафарычнага пераносу, неабходна звярнуць увагу на сэнсавыя сувязі паміж агульнаўжывальным словам і тэрмінам, а таксама высветліць прыметы, якія былі асноўнымі пры пераходзе агульнаўжывальнага слова ў тэрмін.

Да тэрмінаў з ярка выражанай матывацыяй можна аднесці наступныя адзінкі, у аснове пераносу якіх пераважаюць прыметы:

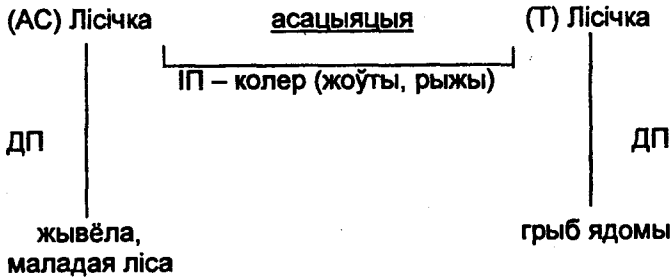
1. Падабенства формы, знешняга выгляду: багамолы (назва драпежных насякомых паўднёвых краін дадзена па знешняму выглядзе, які нагадвае позу чалавека ў час малення). Тут можна разглядаць такія тэрміны, як званочак (адна-, двух- і шматгадовая травяністая расліна сямейства званочкавых), кошык (суквецце ў сланечніку і рамонку-нівяніку), трубка (орган жывога арганізма), тычынка (орган у кветкавых раслін, у якім утвараецца пылок) і іншыя.

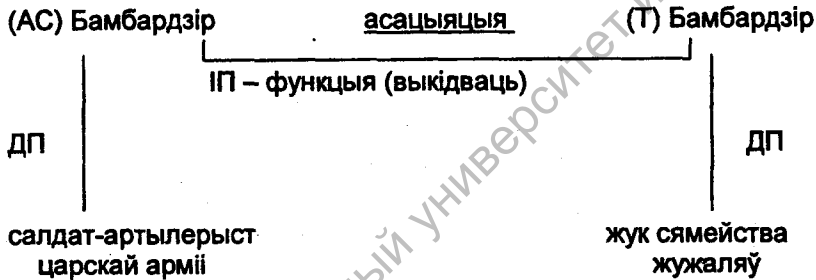
Сюды ж мэтазгодна аднесці і тэрміны, утвораныя ў выніку падабенства ў размяшчэнні абазначаемых частак прадметаў у адносінах да цэлага прадмета, напрыклад: акюляры (кружок больш светлай або цёмнай афарбоўкі вакол вачэй у жывёл), бародач (вялікая драпежная птушка сямейства ястрабіных з пучком пер’я пад дзюбай), вусікі (членістыя прыдаткі на галаве ў членістых жывёл) і да т.п.

Як бачым, асновай для пераносу назвы ў дадзеных выпадках паслужыла прымета падабенства знешняга выгляду ў момант намінацыі, калі новы прадмет (жывая істота) чым-небудзь нагадвае другі прадмет (істоту), раней вядомы.

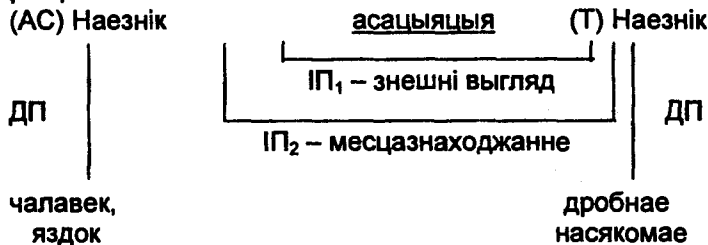
2. Падабенства колеру: бялянка (шапкавы ядомы грыб сямейства сыраежкавых), лісічка (ядомы грыб жоўтага колеру), сіняк (меданосная ядавітая расліна сямейства бурачнікавых), чарнец (птушка сямейства качыных) і іншыя.

3. Падабенства функцыі: абортка (дробныя верхавінаквыя лісічкі, якія шчыльным покрывам акружаюць суквецце, плод), бамбардзір (жук сямейства жужаляў), бугай (начная балотная птушка сямейства чапляў), лоцман (марская рыба сямейства стаўрыдавых) і іншыя.

Асноўныя віды пераносу пры метафарычным тэрмінаўтварэнні – гэта перанос паводле падабенства формы, колеру і функцыі. Але ў некаторых тэрмінаў цяжка вызначыць адну прымету, на аснове якой адбыўся метафарычны перанос. Прыметы пераносу могуць так узаеманакладвацца, узаемаперакрыжоўвацца, што іх цяжка расчляніць. Вельмі пераплеценныя, дыфузныя прыметы ляжаць у аснове такіх, напрыклад, тэрмінаў: каробачка (сухі плод расліны, у якім знаходзіцца насенне) – падабенства формы і функцыі; кара галаўнога мозгу (паверхневы слой галаўнога мозгу ў вышэйшых пазваночных жывёл і чалавека) – падабенства ў размяшчэнні, форме і прызначэнні; наезнік (дробнае насякомае атрада перапончатакрылых, якое адкладвае яечкі ў цела вусеняў іншых насякомых) – паводле знешняга выгляду, месцазнаходжання і асацыяцыі.

Нярэдка пры метафарычным тэрмінаўтварэнні дадатковай з'яўляецца асацыятыўная прымета. Прыродазнаўчая тэрміналогія, у якой шмат слоў,

утвораных шляхам метафарызацыі, яскрава сведчыць аб своеасаблівасці асацыятыўных сувязей пры пераносе назвы. “Метафарызаваныя словы цесна звязаны асацыятыўнымі сувязямі са словамі-дамінантамі. У выпадках, калі асацыятыўныя сувязі аслабляюцца або зусім знікаюць, словы становяцца амонімамі”.⁵ Але да гэтай пары канчаткова яшчэ не акрэслена разуменне семантычнага амоніма, не ўдакладнена, калі можна гаварыць пра ўтварэнне амоніма, а калі – пра новае значэнне раней існуючага слова. Звычайна пад семантычным амонімам разумеюць слова, якое атрымала новае значэнне для назвы новага паняцця, з’явы ці прадмета рэчаіснасці, калі пры гэтым яно значна разышлося па сваёй семантыцы з папярэднім яго значэннем. Па-раўнаем два прыклады.

Абдзірала – 1. Разм. Той (тая), хто вымагае непамерную цану, плату; хабарнік, махляр, круцель. 2. Від матыля, які аб’ядае лісце і пупышкі пладовых дрэў.

Аўсянка¹ – Аўсяныя крупы. // Каша з такіх круп. // Мука з аўса.

Аўсянка² – Пеўчая птушка з атрада вераб’іных, якая корміцца насеннем раслін.

Нельга не заўважыць, што першы прыклад сведчыць аб тым, што тэрмін не страціў сувязі са словам-дамінантай; другі ж прыклад сведчыць, што новае значэнне разышлося па сваёй семантыцы з папярэднім. Мы можам толькі здагадацца, што ў свой час паслужыла асновай для назвы птушкі (аўсянка), але такой цеснай асацыятыўнай сувязі, як у першым прыкладзе (абдзірала), тут ужо няма.

Перанос па асацыяцыі – адзін з відаў метафарычнага пераносу. Д.М.Шмялёў адзначае: “Прыметы, якія аб’ядноўваюць адпаведныя значэнні, не з’яўляюцца ні дыферэнцыяльнымі, семантычнымі прыметамі дадзеных слоў, ні ўвогуле канструктыўнымі элементамі значэнняў. У пэўным сэнсе гэта не элементы ўласна значэння слова, а ўстойлівыя асацыяцыі, звязаныя з уяўленнем аб з’яве, якую абазначае слова. Але разам з тым гэта і не поўнасцю пазамоўныя асацыяцыі.”⁶

Адносна характару асацыятыўных сувязей, што садзейнічаюць метафарызацыі, думкі вучоных разыходзяцца. Адны з іх (Е.М.Галкіна-Федарук, Я.І.Калмыкова і інш.) сцвярджаюць, што метафарызацыя адбываецца пры наяўнасці падабенства паміж істотнымі прыметамі двух прадметаў; другія (М.М.Пакроўскі, А.С.Ліцвіненка, В.І.Нікіфарова) лічаць, што з вобразам звязваецца не якая-небудзь асобная прымета, а ўвесь змест абагульнення.

Думаецца, што метафарызацыя можа адбывацца пры супадзенні або толькі падабенстве асобных рыс прадмета, г.зн. пры ўзнікненні нават аддаленых асацыяцый. Для тэрмінаў, што мы разглядалі вышэй, характэрна тое, што ў іх аснове ляжаць аб’ектыўныя прыметы пераносу (колер, форма, функцыя і інш.) і разам з тым – абавязкова прысутнічае асацыяцыя, без якой агульнавядомыя і навуковыя паняцці цяжка супаставіць. Аднак можна разгледзець тэрміны, у аснове якіх ляжаць суб’ектыўныя прыметы. Пры метафарычным пераносе па асацыяцыі асноўную ролю адыгрываюць эмацыянальныя ўражанні чалавека, таму што прыметы, якія б рэальна існавалі, аб’ектыўна ўспрымаліся, тут адсутнічаюць. Напрыклад: **аксамітка** (травяністая расліна сямейства складанакветных з жоўтымі або карычневата-пурпурнымі кветкамі); **атлант** (першы шыйны пазванок у вышэйшых пазваночных); **гарлачык** (вадзяная расліна сямейства гарлачыкавых); **каралёк** (птушка атрада вераб’іных); **перавозчык** (птушка сямейства сяўцоў атрада сеўцападобных) і да т.п.

Цяжкасць вызначэння зыходнага першапачатковага значэння тлумачыцца, магчыма, тым, што назва, перанесеная на новы прадмет ці з’яву, раней

функцыянавала ці функцыянуе зараз у мове з першасным неметафарызаваным значэннем. На падставе пэўных асацыяцый яе ўзялі для назвы новага прадмета. Калі б у аснове метафарызацыі заўсёды ляжалі самыя істотныя, ярка выражаныя прыметы пазнаваемага паняцця, то не ўзнікла б праблема высвятлення асацыятыўных сувязей. А паколькі выяўленню іх папярэднічаюць скрупулёзныя і глыбокія зымалагічныя і семантычныя даследаванні, то гэта сведчыць пра тое, што "істотная прымета" – паняцце ўмоўнае і індывідуальнае. Характарыстычная прымета і асацыятыўныя сувязі – вынік уяўленняў, якія ўзніклі ў батанікаў ці заолагаў у працэсе пазнання і іменавання адпаведнага аб'екта.

Стварэнне тэрмінаў шляхам метафарычнага пераносу назваў агульналітаратурнай мовы з'яўляецца пастаянным спосабам тэрмінаўтварэння, але выкарыстоўваецца ў розныя часы з рознай інтэнсіўнасцю. Метафарычны перанос у тэрмінаўтварэнні перш за ўсё характэрны для слоў канкрэтнай лексікі, якія абазначаюць прадметы і жывыя істоты. Аднак трэба адзначыць, што ў наш час семантычным спосабам утвараюцца не толькі тэрміны-назвы канкрэтных прадметаў, як на пачатку фарміравання тэрміналогіі, а і тэрміны адцягненага характару, якія абазначаюць розныя з'явы і паняцці (аберацыя, клік, міграцыя, праводнасць і г.д.). Заўсёды метафарычныя пераносы назваў найбольш інтэнсіўна закранаюць тыя групы лексікі, якія звязаны з больш надзённымі з'явамі ў дадзены перыяд жыцця грамадства.

ЛІТАРАТУРА

1. *Виноградов В.В.* // Вопросы языкознания. – 1953. – №5. – С.6.
2. *Арутюнова Н.Д.* Теория метафоры. – М., 1990. – С.5–6.
3. *Петров В.В.* // Вопросы языкознания. – 1988. – №2. – С.41.
4. *Шмелев Д.Н.* Очерки по семасиологии русского языка. – М., 1964. – С.57–58.
5. *Краковецька Г.О.* // Мовознавство. – 1976. – №6. – С.53.
6. *Шмелев Д.Н.* Проблемы семантического анализа лексики. – М., 1973. – С.193.